

BRACAL

REVISTA DEL CENTRE D'ESTUDIS

Homenatge a Antoni Chabret i Fraga

CAMP DE MORVEDRE
n° 39-40
2009

UNA ESCULTURA D'ÈPOCA ROMANA RETROBADA. EL RETRAT FEMENÍ DE SAGUNT CITAT PER CHABRET

FERRAN ARASA I GIL*

En la seua més coneguda obra històrica, la *Historia de Sagunto*, Chabret (1888) reunia les escultures d'època romana conegudes a la ciutat, incloent-hi algunes que formaven part de la seua col·lecció arqueològica. Com altres professionals de la seua època, l'historiador i metge anava adquirint les peces de major interès que s'hi trobaven, en una època en què es produeix l'extensió del col·leccionisme privat d'antiguitats¹. Coneixem almenys una part de les escultures que tenia a través de les referències existents en aquesta obra, on s'esmenten dues peces (Chabret, 1888, II, 102, figs. 30-31), i fonamentalment del treball d'Albertini, que a principis del segle XX –després de la mort del cronista l'any 1905– la pogué examinar de mans del seu fill M. J. Chabret, i assenyala la presència d'altres dues obres escultòriques (Albertini, 1911-12, 342). Posteriorment, la col·lecció fou venuda i totes les peces que en formaven part es dispersaren².

* Universitat de València.

¹ El desenvolupament del col·leccionisme en la segona meitat del segle XIX, i en conseqüència del procés de privatització d'una part important del patrimoni moble, és producte de l'auge d'una burgesia amb una creixent capacitat econòmica i cada vegada més interessada per l'art i la cultura: Tortosa i Mora (a Almagro i Maier, 2003, 97-98). Sobre els inicis del col·leccionisme d'antiguitats al País Valencià encara resulta de gran interès l'aportació d'Almarche (1918, 4 ss). Es pot veure una síntesi més recent en el llibre de Gil (1994, 38-55). En general, sobre el desenvolupament d'aquest fenomen a nivell d'estat: Morán i Checa (1985). Sobre el col·leccionisme d'antiguitats a Espanya en els segles XVIII i XIX: Mancini (2001) i Cacciotti, Palma i Beltrán (2007). En particular, sobre el col·leccionisme d'escultures al País Valencià entre els segles XVI i XIX: Arasa (2004, 303-304).

² Gràcies a una informació del nostre col·lega el professor P. P. Ripollès Alegre hem pogut identificar dues peces d'aquesta col·lecció. La primera és un cap de Dionysos esmentat només per Albertini

Però a més a més de les seues pròpies peces, Chabret dóna a conèixer en la seua obra una altra peça escultòrica trobada a la ciutat, que aleshores era propietat de F. Orts, de la qual publica dues fotografies. Es tracta d'un cap que després de considerar-se perdut durant dècades, ha sigut feliçment trobat i s'ha pogut estudiar³. Però expliquem la seua història des del principi. Fou donat a conèixer per primera vegada per l'epigrafista alemany Hübner (1862, 290), segons la descripció i croquis que li n'havia proporcionat el numismàtic Zóbel: "Herr Zobel sah in Privatbesitz (bei D. José Garcés) einen Kopf im Schleier, den er für Augustus als Priester (?) ansah; eine Haarflechte über der Stirn, die er bemerke und die eine beigefügte Skizze deutlich zeigt, lässt aber fast eine römische Matrone vermuthen". Per a Zóbel representava l'emperador August amb hàbit sacerdotal, mentre que per a Hübner era el retrat d'una matrona. Pocs anys més tard, en un informe remès por P. Garcés a la *Real Academia de la Historia* (RAH) l'any 1868 es dóna notícia de l'existència de "una cabeza de tamaño natural, laureada, de algun Emperador romano (tal vez Augusto), que ha debido arrancarse de una estatua: su material es fino marmol, y su escultura de lo mas bien acabado: (...) Esta fue encontrada por un primo mio, arreglando un terreno que compró junto á la muralla del Castillo de Sagunto, incrustada en la piedra y argamasa que sin duda cayó con ella. La posee la viuda Doña Vicenta Alva y Beltran de Garcés en aquel pueblo: no sé si se desprenderá de ella, pues ya en una ocasión unos ingleses ofrecieron buena cantidad, y mi primo no quiso venderse, aunque sí consintió que sacasen copia en fotografía" (Garcés, 1868; Mora, Tortosa i Gómez, 2001, 81-82). Tot i que la referència a un cap 'llorejat d'algun emperador romà' pot fer pensar que es tracta d'una altra peça, el cognom de l'informant ens permet confirmar que es tracta de la mateixa escultura, ja que com hem vist coincideix amb el del propietari esmentat per Hübner, el nom del qual també esmenta Chabret més endavant quan explica qui havia sigut el seu antic propietari. Possiblement l'error de considerar que es tractava del cap d'un emperador es deu a la identificació de la trena del pentinat amb una corona de llorer o *laurea*.

Deu anys més tard, en 1878, aquest cap fou exhibit en l'*Exposición Arqueológica* organitzada per l'ajuntament de València en col·laboració amb la *Sociedad Arqueológica Valenciana* (SAV) en els claustres del Real Col·legi del *Corpus Christi* d'aquesta ciutat i inclosa en el seu catàleg⁴. Després d'esmentar-ne el propietari, se'n diu: "F. Orts y Orts. Magnífica cabeza de mármol, del más puro estilo griego, encontrada

(1911-12, 346, n° 27, fig. 37), l'estudi del qual hem presentat a la *VI Reunión de Escultura Romana en Hispania* celebrada a Segòbriga en 2008: Arasa (en premsa a). La segona és una figureta de bronze esmentada pel propi Chabret (1888, II, 230, fig. 45), que ha pogut ser identificada amb el deu frigi *Attis*: Arasa (2008, 443-444, fig. 4).

³ El seu estudi s'ha donat a conèixer també a la *VI Reunión de Escultura Romana en Hispania* (Arasa, en premsa a) i en un article de pròxima aparició (Arasa, en premsa b).

⁴ Sobre l'exposició de 1878 es pot veure la referència de Goberna (1981, 592-593). La SAV l'esmentà en les seues memòries: Biosca (1878, 23-24) i Arigó (1879, 4-6 i 25). En el catàleg de l'exposició es descriuen breument els prop de mil objectes que s'hi van exhibir, entre els quals n'hi havia alguns de caràcter arqueològic, dels quals només s'esmenta la procedència d'uns pocs. Hi podem destacar una figureta de plata identificada amb el deu Pan i procedent de Torres Torres, actualment perduda: Arasa (2008, 426-427).

en Sagunto" (Anònim, 1878, 17)⁵. Per tant, el nou propietari devia haver adquirit el cap en els anys que van entre la redacció de l'esmentat informe adreçat a la RAH l'any 1868 i la publicació del catàleg d'aquesta exposició en 1878. Chabret inclogué aquesta notícia en la seua monografia sobre Sagunt, on mantingué la identificació de Hübner amb una matrona i com hem dit en publicà dues fotografies (Figs. 1-2): "La cabeza que copiamos de frente y de perfil en las figuras 28 y 29, fué encontrada en la falda del castillo, propiedad de José Garcés, junto á las ruinas del mosaico de Baco de que hemos hecho mención anteriormente. Es de mármol, de tamaño natural, representando á una mujer adulta, cuya esmerada ejecución acusa una época floreciente del arte. Los rasgos fisonómicos son de relevante mérito artístico, por la morbidez y buenas proporciones arregladas al más completo estudio anatómico. El tocado es bien singular: cae el cabello por ambos lados partido por el medio, y sobre la frente sobresale un bucle del cual parten dos trenzas que circuyen la cabeza; una especie de cofia circular sujeta el pelo desde el sincipucio hasta la nuca" (Chabret, 1888, II, 101-102, figs. 28-29).

Figures 1-2: Fotografies del cap segons Chabret (1888), II, 101-102, figs. 28-29.

Pel que fa a la seua procedència, en aquest llibre diu Chabret que es trobà "en la falda del castillo", però en un informe sobre la necròpolis romana de la ciutat apareguda en construir el ferrocarril i remès a la RAH en 1897, assenyala que "la

⁵ F. Orts y Orts (1845-1917), natural de Polop (Alacant), fou catedràtic de medicina legal i toxicologia de la Universitat de València i posteriorment de la de Sevilla.

cabeza de mármol que reproduzco en mi Historia Saguntina (Vol. II p. 100 y 101) encontrada en el mismo sitio, era el retrato de este personaje cuya estatua de cuerpo entero estaría puesta sobre el monumento sepulcral”, en referència a la suposada tomba trobada l'any 1745 en aquest mateix lloc⁶. Aquesta procedència és contrària a l'anterior cita del llibre i també a la que figura en l'informe de Garcés remès a la RAH en 1868 on es diu que el cap es trobà “ (...) junto á la muralla del Castillo de Sagunto”. Como veurem, els retalls que presenta en la part posterior i les marques de picat que hi ha en la superfície fan versemblant aquesta procedència.

A principis del segle XX, en el seu treball sobre les escultures antigues del Convent Tarraconense, Albertini (1911-12, 345-346, n° 26, fig. 36) reproduïx una fotografia del cap (Fig. 3), segueix l'opinió de Chabret sobre el lloc de la troballa, considera errònies les interpretacions d'aquest, Zóbel i Hübner sobre la seua identificació i el descriu breument, conclouent que el seu pentinat no correspon a una escultura antiga i deu procedir d'alguna tomba dels segles XV o XVI: “Tête trouvée ‘en la falda del castillo, propiedad de D. José Garcés, junto á las ruinas del mosaico de Baco’ (Chabret)... Appartient aujourd’hui au docteur Orts, de Valence. Beau marbre à patine jaunâtre. Hauteur 0,24 m. Tête coiffée d’un capuchon qui ne couvre pas la partie antérieure du crâne; cheveux relevés au milieu du front, formant sur les côtés des bandeaux ondulés qui cachent en partie les oreilles. Les prunelles ne son pas figurées. Zobel voulait reconnaître dans cette tête Auguste en costume sacerdotal; pour Hübner, c’est le portrait d’une matrone, de même que pour Chabret.- Ce morceau n’a nullement le caractère d’une sculpture antique; il doit provenir de quelque tombeau du XVe ou du XVIe siècle”. Resulta estrany que aquest autor no el considerara romà, el que tal vegada puga explicar-se per l'aparença equívoca que li dona el vel retallat que interpretà com un caputxó. Encara que no diu expressament que pogué examinar-la, tant del fet que la fotografia que en publica siga diferent de les de Chabret com de la descripció que en fa pot deduir-se que sí ho degué fer personalment.

Figura 3: Fotografia del cap segons Albertini (1911-12), 346, n° 26, fig. 36.

⁶ Chabret (1897, 17); Mora, Tortosa i Gómez (2001, 103). Es refereix a les troballes efectuades l'any 1745 a l'eixida meridional de la ciutat amb motiu de la construcció del Camí Reial de València que foren estudiades per l'acadèmic de la RAH M. E. Muñoz, entre les quals es trobava un mosaic que representava Bacus cavalcant sobre una pantera que Chabret interpretava com pertanyent a una tomba. Possiblement es tractava d'una estança dels *balnea* d'una *domus*, segons la interpretació que en feu Olcina (1991).

Poc temps després, en la segona dècada d'aquell segle és Sarthou (a Carreras, s. a., 699) qui fa referència al cap de Sagunt en el segon volum de la *Geografía General del Reino de Valencia*: "Don Francisco Orts, Catedrático de Medicina, encontró en este término y en la segunda mitad del siglo XIX, una magnífica cabeza de mármol blanco, del más puro estilo griego, que llamó la atención en la exposición arqueológica de 1878". Com es pot veure, la informació de Sarthou és errònia tant en allò referent al titular de la troballa com al lloc on s'efectuà, ja que afirma que es trobà en el terme municipal de Sagunt i que l'autor de la troballa fou qui l'adquirí. D'aleshores ençà, aquesta peça no tornà a aparèixer en la bibliografia especialitzada, en unes dècades on cal destacar la nul·la presència de l'escultura saguntina en obres com les de Poulsen (1933) i sobretot de García y Bellido (1949). Cal esperar a 1990, quan es publica el primer catàleg de l'escultura romana de Sagunt, per a trobar una referència a aquest cap en una breu introducció en què es tracta de la història de les publicacions sobre aquella, on s'esmenta entre les troballes incloses per Chabret "una cabeza procedente del área donde estuvo el mosaico de Dionysos, perdida, que parece un original romano" (Vento, a Aranegui, 1990, 28). Fa pocs anys, en un treball en què reunia les notícies sobre troballes escultòriques desaparegudes al País Valencià, jo mateix l'exclugué seguint les consideracions d'Albertini sobre el seu suposat caràcter modern (Arasa, 2004, 311-312). Això no obstant, i precisament arran de les indagacions realitzades per a la preparació d'aquell treball, tinguí la sort de localitzar la peça⁷.

És un cap de marbre blanc de gra fi que mesura 22 cm d'altura visibles (Fig. 4-7), als quals s'han d'afegir possiblement dos més del coll que no resulten visibles per trobar-se fixat a una peanya de fusta, el que completaria els 24 cm que li atribueix Albertini. Presenta una patina ocre-groguenca i restes d'òxid ferruginós en el seu costat esquerre, sobretot en la zona del coll. A la part posterior es poden veure dos importants retalls en el marbre, un major en el costat esquerre i l'altre menor en el dret, que formen sengles plànols disposats quasi perpendicularment i presenten la superfície picada, possiblement per a permetre la millor adherència de l'argamassa; els dos pareixen la prova de la utilització de la peça com a material constructiu. Dóna la impressió que aquests retalls hagen sigut realitzats intencionadament en la part posterior amb la finalitat de danyar la peça en la menor mesura possible. Presenta una fractura en la part dreta del tupé i una altra més reduïda en el mateix costat del mentó, així com erosions en la cella dreta, la punta del nas, l'extrem dret dels llavis i el costat esquerre del coll, aquestes més recents. Malgrat això, el rostre es troba en general molt ben conservat. Els extrems inferiors del vel presenten igualment fractures, més importants en el costat esquerre. El tractament del rostre és molt acurat i presenta un poliment molt fi. Els plecs del vel estan treballats amb cisell i posteriorment polits. No es veuen rastres de l'ús del trepà.

Representa una dona coberta amb vel (*capite velata*), de rostre eixut i ossut. Té el front baix, els arcs superciliars poc marcats, les conques oculars profundes, el nas recte, els pòmuls i el mentó prominents, les galtes deprimides i els llavis carnosos i breus. Els ulls són arrodonits i presenten les seues parts clarament diferenciades.

⁷ Vull expressar el meu agraïment a P. Me Orts i Bosch per les seues valuoses indicacions, i al seu propietari per les facilitats per als treballs d'anàlisi i fotografia.

Figuras 4-7: Fotografies actuals del cap. Fotos DAI Madrid R15-08-12, 16, 18 i R16-08-13.

Estan contornejats per línies incises en la part superior i les parpelles estan ben representades; les pupil·les no estan incises. Les celles a penes estan marcades. Les bosses oculars es representen igualment amb línies incises, una ben marcada davall del dret i dues més superficials davall de l'esquerre. La superfície dels pòmuls és llisa. La primesa del rostre i l'expressió greu li donen un aspecte sever. Els trets propis de l'edat no són profusos i corresponen a una dona madura. En el front no es representen plecs, però els labionasals són profunds. L'artista sembla haver posat un èmfasi especial a destacar el caràcter demacrat del rostre, perceptible en les conques oculars profundes i en les galtes deprimides, en un tret de realisme prou marcat en el retrat. De la mateixa manera, contrasta l'acabat acurat del rostre amb el tractament un poc més descurat del pentinat. Finalment, també pot senyalar-se que s'observa una lleugera asimetria en el cap, que és palesa en les trenes, ulls, aletes del nas i plecs labionasals.

Com és freqüent, el vel es troba un poc retirat cap arrere amb la finalitat de deixar visible la part davantera del pentinat. Aquest correspon a una variant del tipus *nodus*, amb un tupé sobre el front del qual arranquen dues trenes que cenyeixen el cap

pels dos costats fins a desaparèixer per davall del vel; cap avall, ones lleugerament fluïxes descenen cap als pols. Per darrere del *nodus*, el cabell està dividit en dues parts per una clenxa al mig. En el *nodus*, els flocs es representen mitjançant línies poc marcades disposades en forma de ventall. La clenxa no és rectilínia i al seu voltant els flocs es representen amb fines línies incises. Les trenes són desiguals, més ampla la del costat dret i més estreta la de l'esquerre, amb les incisions que representen les badies un poc desgastades. La massa capil·lar està delimitada pel front i el rostre per una línia incisa, de la mateixa manera que el vel respecte a aquella. Els lòbuls de les orelles –que resten mig amagades per l'extrem inferior del vel– són amples i arrodonits. En el coll es pot veure incomplet un plec que desapareix amb la fractura. Els plecs del vel es representen, per la part posterior, amb línies disposades en forma de U invertida. La fractura del coll és irregular, sense que es conserven restes del sistema d'encaix en el cos.

El primer tret a destacar és que la seua fisonomia no respon a un patró de caràcter oficial, per la qual cosa pot deduir-se que es tracta d'un retrat privat. Els elements que permeten datar la peça són l'estil i el pentinat. El cap mostra de manera realista els trets individuals de la dona i la seua edat: rostre eixut, conques orbitals afonades, pòmuls ossuts i galtes deprimides; això no obstant, els plecs en els ulls, els labionasals y els del coll estan tractats de manera mesurada. La sobrietat del llenguatge formal i la contenció en l'expressió encaixen en els criteris artístics propis de l'època augusta. Destaca també la destresa del modelat, que es pot veure en la coherència aconseguida entre l'estructura òssia i l'epidermis, i una execució en general acurada. La simplificació del treball que s'observa en el tractament del pentinat, en contrast amb la cura apreciable en el rostre, pot considerar-se un tret propi de l'estil provincial (León, 1993, 11-21; 2001, 19-26).

La dona apareix pentinada segons la moda seguida per les matrones romanes, amb algunes variants, entre el final del període tardo-republicà i l'inici de l'august⁸. Es caracteritza per la utilització del *nodus* i un monyo nugat en la part posterior del cap, amb diferents solucions per als laterals (trenes o ones) i el centre (banda llisa o trena). El pentinat de *nodus* apareix per primera vegada en les monedes de Fúlvia, la primera esposa de Marc Antoni, l'any 43/42 aE (Furnée-Van Zwet, 1956, 2 i 4, n° 1), i figura en els primers retrats d'Octàvia, la germana d'August i segona esposa d'aquell, poc després de la seua boda l'any 40/39 aE. Aquest pentinat fou adoptat per Lívia i apareix en la major part dels seus retrats amb posterioritat al seu matrimoni amb Octavi l'any 38 aE (Mannsperger, 1998, 29–37, Taf. 7–12). Quant a les trenes laterals nugades en el monyo, apareixen en les efígies de Lívia i Júlia –filla d'August i esposa d'Agripa– en encunyacions que daten entre els anys 20 i 2 aE (Furnée-Van Zwet, 1956, 2 i 5, n° 12)⁹. Entre els retrats de l'emperadriu¹⁰, el tipus definit pel retrat de la

⁸ Sobre els estils del pentinat en el període juli-claudi es poden veure els treballs de Furnée-Van Zwet (1956), Polaschek (1972) i Mannsperger (1998).

⁹ En algun cas es poden veure trenes laterals sense *nodus*, com succeeix en el retrat atribuït amb dubtes a Àtia, la mare d'August, conservat al Getty Museum i datat també en el període august: Frel (1981, 27, n° 13).

¹⁰ Sobre la tipologia dels retrats de Lívia, es poden veure principalment els treballs de Fittschen i Zanker (1983, 2-3, n° 1), Winkes (1988, 555-561; i 1995), Boschung (1993, 45-47) i Bartman (1999).

Ny Carlsberg Glyptotek 616 es caracteritza pel pentinat amb *nodus*, trenes laterals i una banda llisa de cabells en el centre que s'uneix amb aquestes en el monyo posterior¹¹. Poulsen el considera una variant del tipus Fayum representat pel retrat 615 del mateix museu, de paregut pentinat però en el qual les trenes són substituïdes per ones laterals¹². Tanmateix, Winkes considera aquest retrat com pertanyent a un tipus diferent que afegeix als reconeguts fins aleshores i que denomina justament a partir de l'element que l'individualitza: les trenes¹³.

Aquest estil de pentinat caracteritzat pel tupé del qual arranquen dues trenes laterals nugades en el monyo occipital fou seguit per nombroses dames de l'aristocràcia romana, segons es pot veure en diversos retrats privats de l'època com els de les joves de la Nationalgalerie d'Oslo (Furnée-Van Zwet, 1956, 12, fig. 6), l'Altes Museum de Berlín (Blümel, 1933, 10-11, n° 22, Taf. 15; Furnée-Van Zwet, 1956, 14, fig. 13), el Museo Chiaramonti¹⁴ i Woburn Albey, aquesta tocada amb un *exiguus nodus* (Kockel, 1993, 154, I13, Taf. 67 d-e); el retrat de Vèlia que alguns autors identifiquen amb Octàvia o Octàvia Minor (Boschung, 2002, 113, n° 39.11, Taf. 8, 3.4); el retrat de petit format del Magazzino delle Corazze del Vaticà (Dahmen, 2001, 174, n° 109); la dona del Museo Profano Lateranense (Giuliano, 1957, 15-16, n° 19, Tav. 12) i les ancianes del mateix museu (Giuliano, 1957, 15, n° 18, Tav. 12) i del Museo Nazionale Romano, aquesta parcialment coberta per la *palla* (Felletti Maj, 1953, 57, n° 90; Nista (en Giuliano, 1979 ss, I/ 9, 1, R90, 131-132). La seua presència és també destacada en els retrats de grups familiars que apareixen sobre esteles itàliques, entre els quals poden senyalar-se els del Museo Nazionale Romano, el Palazzo dei Conservatori i els dels *Clodii*, *Servilii* i *Manlii*, aquest darrer *capite velato*¹⁵. Aquests retrats es daten majoritàriament cap a principis o mitjans del regnat d'August.

En la major part de les variants d'aquest tipus de pentinat que reuneix Polaschek, les trenes laterals van acompanyades d'una altra trena o banda de pèl llis disposada en el centre que uneix igualment *nodus* i monyo (Polaschek, 1972, 151-154, Abb. 6, n° 4-6 i 8-10), però en una d'elles, en lloc d'una trena o banda, el pèl apareix dividit per una clenxa central (Polaschek, 1972, 153, Abb. 6, n° 7). Possiblement es pugua veure en aquesta variant l'influx de la nova moda representada pel pentinat de

¹¹ Poulsen (1962, 71, n° 35, Pl. 55-56) i Johansen (1994, 94-95, n° 35). Johansen data l'original cap al 30 aE i la còpia a principis del segle I dE.

¹² Poulsen (1962, 65-71, n° 34, Pl. 52-54) i Johansen (1994, 96, n° 36). Johansen data l'original cap al 27-23 aE i la còpia cap al 4 dE o poc més tard.

¹³ Winkes (1995, 35-38, Abb. 11). A més a més de la rèplica en què es basa la individualització d'aquest tipus (Copenhague 616), l'autor hi inclou els retrats d'Ànkara, Tirana i Viena. Es poden veure, també, altres còpies en Weski (1987, 155-156, n° 29, Taf. 68) i Bocci Pacini i Nocentini Sbolci (1983, 5-7, n° 5).

¹⁴ Amelung (1908, I, 587, n° 424A, Taf. 61) i Andreae *et alii* (1995, 76-77). També pot senyalar-se, del mateix museu, el retrat d'una jove amb trenes laterals però sense monyo: Amelung (1908, I, 494, n° 276, Taf. 51), Kockel (1993, 117-118, E10, Taf. 30a-b) i Andreae *et alii* (1995, 96).

¹⁵ MNR, Roma: Kockel (1993, 114-115, E5, Taf. 27 a) i Picciotti Giornetti (a Giuliano 1979 ss, I/2, 239-240, n° 34; Palazzo dei Conservatori de Roma: Kockel (1993, 163-164, J15, Taf. 77 c-d); *Clodii*, en el Museo del Louvre: Kockel (1993, 139-140, H3, Taf. 50 c-d); *Servilii*, en el Museo Gregoriano Profano: Kockel (1993, 140-142, H6, Taf. 52 c) i Daltrop i Oehler (1991, 29, 8, Abb. 14-18); *Manlii*, en el Palazzo Colonna de Roma: Kockel (1993, 142, H7, Taf. 53b).

clenxa central que s'introdueix cap al canvi d'Era en substitució del *nodus*¹⁶. Aquest serà l'estil que caracteritzarà el pentinat del tipus *Salus* de l'emperadriu en el regnat de Tiberi que es data per l'encunyació de dupondis del 22/23 dE (Mannsperger, 1998, 37-44, Taf. 13-16). La mateixa solució es pot veure en un retrat també conservat en la Ny Carlsberg Glyptotek que representa a una dona madura, el pentinat de la qual es relaciona amb els retrats de la jove Lívia i es data en el regnat d'August (Poulsen, 1962, 126, n° 99, Pl. 175; Johansen, 1994, 228, n° 102). Un esquema paregut es pot veure en un altre retrat d'una dona anciana conservat també en la Ny Carlsberg Glyptotek, amb similar relació i datació que l'anterior (Poulsen, 1962, 136, n° 118, Pl. 194; Johansen, 1994, 276, n° 121). El retrat de Sagunt porta justament aquest tipus de pentinat: *nodus* amb trenes laterals i clenxa en el centre; cal suposar la presència del monyo en la part posterior del cap que per tractar-se d'una figura vetlada queda ocult. Aquests paral·lels permeten datar-lo en el regnat d'August, possiblement en la seua segona meitat.

En alguns retrats de l'emperadriu pertanyents a aquest tipus, la sobrietat de la representació es veu lleugerament animada per la presència de dos tirabuixons que arranquen del monyo situat en la part posterior del cap i pengen als dos costats del coll, així com de xicotets rulls –normalment situats sobre el front, als dos costats del *nodus*, i en els pols– que li donen un lleuger moviment¹⁷. Aquest detall es pot apreciar també en alguns retrats privats, com en un del Museo Nazionale Romano (Picciotti Giornetti, a Giuliano, 1979 ss, I, 1, n° 167, 271-272), en el qual per davall dels laterals del *nodus*, sobre el front, figuren dos petits bucles. El mateix esquema trobem en el cap d'una dona anciana de la Ny Carlsberg Glyptotek anteriorment esmentada (Poulsen, 1962, 136, n° 118, Pl. 194; Johansen, 1994, 276, n° 121). Tanmateix, en el cap de Sagunt no observem aquesta mínima concessió.

En les províncies hispàniques, si exceptuem els retrats de l'emperadriu¹⁸, trobem escassos paral·lels amb pentinat del tipus *nodus* en la retratística privada. Entre els més pròxims es troba el retrat de l'anciana desconeguda del Museo Arqueológico de Sevilla, el pentinat de la qual porta dues trenes laterals y una altra central que uneixen tupé i monyo, que data de principis o mitjans del regnat d'August (León, 2001, 146-149, n° 38). Un retrat d'Empúries està igualment tocat amb *nodus* i trena central, encara que sense trenes laterals, i data del regnat d'August (García y Bellido,

¹⁶ Sobre l'estil caracteritzat per la clenxa central i dues ones pels laterals, es pot veure: Polaschek (1972, 154 s. Abb. 6, n° 13), corresponent a un cap dels Museus Vaticans: Amelung (1908, I, 594, n° 432, Taf. 62).

¹⁷ És el cas dels retrats de Lívia conservats a la Ny Carlsberg Glyptotek: Johansen (1994, 94-95, n° 35), amb dos tirabuixons al coll i dos rulls als pols, i Johansen (1994, 96-97, n° 36), amb dos parells de rulls al front i els pols.

¹⁸ Els que presenten el pentinat de *nodus* són els de *Tarraco*: García y Bellido (1949, 42-43, n° 33, lám. 29), Koppel (1985, 91-92, n° 122, Taf. 52), Winkes (1995, 178-179, n° 101) i Bartman (1999, 168); i *Asido* (Medina Sidonia), conservat al Museo Arqueológico de Cádiz: León (2001, 322-324, n° 99). Els dos són rèpliques del tipus Fayum i es daten en època tiberiana i clàudia, respectivament. Hi cal afegir l'estàtua sedent de Lívia com *Fortuna* o *Abundantia* procedent de l'antiga *Iponuba* (Cerro del Minguillar, Baena), conservada al MAN i datada en època tiberiana-clàudia: García y Bellido (1949, 159, n° 171, lám. 129), León (2001, 328-331, n° 101), Garriguet (2001, 25, n° 36) i Ruiz-Nicoli (a Cabrera, 2008, 78-79, n° 6). Una referència als retrats de Lívia a Hispània es pot veure en: Garriguet (2008, 122-123).

1949, 66 s. n° 52, làm. 47; Rodà, 1988, 454, làm. 3). Procedent d'*Italica* és un retrat d'una jove desconeguda –també datat en època d'August– el pentinat del qual es caracteritza per un voluminós i alt tupé del qual arranxa una banda llisa fins al monyo¹⁹. Un altre retrat de Mèrida que data també del regnat d'August segueix en canvi el model de clenxa central de la qual arranquen dues bandes llises fins a la nuca (Nogales, 1997, 43-44, n° 29, làm. XXVI). Finalment, el cap de Badalona (Barcelona) està cobert per un vel, porta també un pentinat amb clenxa central i data dels darrers decennis del segle I aE (Guitart, 1976, 169-171, n° 1, làm. XLV, 2; Rodà, 1988, 454).

Com és normal en aquest tipus de retrats, el cap femení de Sagunt degué tenir una funció funerària. Així pareix indicar-ho la seua greu expressió, semblant a la d'alguns dels paral·lels esmentats, entre els quals es troben els d'algunes dones de mitjana edat o ancianes²⁰. Possiblement es tracta del retrat de una dama de l'aristocràcia local que pel seu estil de pentinat, que encara segueix la moda del *nodus*, pot datar-se en el regnat de l'emperador August. Aquest cap s'afegeix a la no molt extensa mostra de la retratística romana al País Valencià, en la qual coneixem fins ara quatre retrats imperials, del quals el de *Saguntum* s'atribueix amb dubtes a Tiberi²¹. En el camp de la retratística privada, fins al moment es troba absent el retrat d'època republicana. El de Sagunt que ací presentem possiblement siga el més antic dels coneguts. El seu nombre no és molt elevat fins al moment. Es concentren majoritàriament a la mateixa ciutat de *Saguntum*, on se'n coneixen tres, dos d'ells de l'antiga col·lecció Chabret, actualment desapareguts: un infantil²², i l'altre d'un ancià amb barba que podria datar-se en el segle II²³. L'únic conservat correspon a un home barbat, incomplet, que data de principis del període antoninià (Nogales, a Aranegui, 1990, 83-84). El cap femení de Sagunt feliçment trobat en un més que acceptable estat de conservació passa així a enriquir la col·lecció escultòrica d'aquesta ciutat i el conjunt de retrats trobats en terres valencianes.

Bibliografia

ABAD, L. (1987): "L'art romà", *Història de l'art valencià*, I, València, pp. 147-189.

ALBERTINI, E. (1911-12): "Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis", *AIEC*, IV, Barcelona, pp. 323-474.

ALMAGRO, M. i MAIER, J. eds. (2003): *250 años de Arqueología y Patrimonio. Documentación sobre Arqueología y Patrimonio Histórico de la Real Academia de la Historia. Estudio general e índices*, Madrid.

¹⁹ García y Bellido (1949, 40-42, n° 32, làm. 28), qui l'atribuí amb dubtes a Octàvia; León (1995, 84) i León (2001, 150-153, n° 39).

²⁰ Podem recordar els retrats del MNR: Nista (a Giuliano, 1979 ss, I/ 9, 1, R90, 131-132); Museo Profano Lateranense: Giuliano (1957, 15, n° 18, Tav. 12); Ny Carlsberg Glyptotek: Poulsen (1962, 126, n° 99, Pl. 175) i Johansen (1994, 228, n° 102); Museo Arqueológico de Sevilla: León (2001, 146-149, n° 38), etc.

²¹ Rodà (a Aranegui, 1990, 35-39), Boschung (2002, 52, n° 8.7) i Garriguet (2008, 120).

²² Chabret (1888, II, 102, fig. 30), Albertini (1911-12, 347, fig. 40) i Arasa (2001, 312-313).

²³ Chabret (1888, II, 102, fig. 31), Albertini (1911-12, 345, n° 25, fig. 35), Sarthou (a Carreras s. a., 700), Abad (1987, 177) i Arasa (2001, 312, fig. 5). Aquest cap tampoc s'ha inclòs en els estudis sobre l'es-cultura de la ciutat.

- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- AMELUNG, W. (1908): *Die Sculpturen des Vaticanischen Museums*, I, Berlín.
- ANDREAE, B. et alii (1995): *Museo Chiaramonti: Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums*, I, Berlín-New York.
- ARANEGUI GASCÓ, C. dir. (1990): *Espai públic i espai privat. Les escultures romanes del Museu de Sagunt*, Valencia.
- ARASA I GIL, F. (2004): "Escultures romanes desaparegudes al País Valencià", *APL*, XXV, Valencia, pp. 301-344.
- ARASA I GIL, F. (2008): "La pequeña escultura en bronce de época imperial en el País Valenciano", *Escultura Romana en Hispania*, V, J. M. Noguera i E. Conde (Ed.), Murcia, pp. 425-456.
- ARASA I GIL, F. (en premsa a): "Novedades en la escultura del País Valenciano", *VI Reunión de Escultura Romana en Hispania*, J. M. Abascal i R. Cebrián (eds.).
- ARASA I GIL, F. (en premsa b): "Un retrato femenino de época romana procedente de Sagunto", *Madrid Mittelungen*, 51, Madrid.
- ARIGÓ, L. M. (1879): *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1878*, Valencia.
- BARTMAN, E. (1999): *Portraits of Livia. Imaging the Imperial Woman in Augustan Rome*, Cambridge.
- BIOSCA MEJÍA, J. (1878): *Memoria de los trabajos llevados á cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1877*, Valencia.
- BLÜMEL, C. (1933): *Römische Bildnisse*, Berlin.
- BOCCI PACINI, P. i NOCENTINI SBOLCI, S. (1983): *Catalogo delle Sculture Romane. Museo Nazionale Archeologico di Arezzo*, Roma.
- BOSCHUNG, D. (1993): "Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht", *JRA*, 6, pp. 39-79.
- BOSCHUNG, D. (2002): *Gens Augusta*, Mainz am Rhein.
- CABRERA, P. et al. (2008): *Rostros de Roma. Retratos del Museo Arqueológico Nacional*, Madrid.
- CACCIOTTI, B.; PALMA, B. i BELTRÁN, J. coord. (2007): *Arqueología, Coleccionismo y Antigüedad. España e Italia en el Siglo XIX*, Sevilla.
- CARRERAS Y CANDI, R. dir. (s. a.): *Geografía General del Reino de Valencia*, Barcelona.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y sus monumentos*, Barcelona.
- CHABRET FRAGA, A. (1897): *Informe incompleto sobre los materiales pertenecientes a la necrópolis saguntina hallados en las obras realizadas para la construcción del ferrocarril de Calatayud-Teruel-Sagunto*, RAH, CAV 9/7978/33.
- DALTROP, G. i OEHLER, H. (1991): *Die Grabdenkmäler 1. Reliefs Altäre Urnen. Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen*, I, 1, Mainz am Rhein.
- DAHMEN, K. (2001): *Untersuchungen zu Form und Funktion kleinformatiger Porträts der römischen kaiserzeit*, Münster.
- FELLETTI MAJ, B. M. (1953): *Museo Nazionale Romano. I. Ritratti*, Roma.
- FITTSCHEN, K. i ZANKER, P. (1983): *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen Kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. III*, Mainz am Rhein.
- FREL, J. (1981): *Roman portraits in the Getty Museum*, Malibu.
- FURNÉE-VAN ZWET, L. (1956): "Fashion in women's hair-dress in the first century of the Roman Empire", *Bulletin Van de Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving*, XXXI, Leiden, pp. 1-22.
- GARCÉS, P. (1868): *Carta en la que se informa de la noticia aparecida en un periódico relativa a las lápidas recogidas en Murviedro*, RAH, CAV 9/7978/12.

- GARRIGUET MATA, J. A. (2001): *La imagen del poder imperial en Hispania. Tipos estatuarios*, Murcia.
- GARRIGUET MATA, J. A. (2008): "Retratos imperiales de Hispania", *Escultura Romana en Hispania*, V, J. M. Noguera i E. Conde (Eds.), Murcia, pp. 115-147.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1949): *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid.
- GIL, R. (1994): *Arte y coleccionismo privado en Valencia del siglo XVIII a nuestros días*, València.
- GIULIANO, A. (1957): *Catalogo dei ritratti romani del Museo Profano Lateranense*, Città del Vaticano.
- GIULIANO, A. ed. (1979-88): *Le Sculture. Museo Nazionale Romano*, Roma.
- GOBERNA VALENCIA, M. V. (1981): "La Sociedad Arqueológica Valenciana", *APL*, XVI, Valencia, pp. 575-608.
- GUITART I DURAN, J. (1976): *Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e historia*, Badalona.
- HÜBNER, E. (1862): *Die antiken Bildwerke in Madrid*, Berlin.
- JOHANSEN, F. (1994): *Catalogue Roman Portraits I. Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen.
- KOCKEL, V. (1993): *Porträtreliefs Stadrömischer Grabbauten. Ein Beitrag zur Geschichte un zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts*, Mainz am Rhein.
- KÖPPEL, E. M^a (1985): *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, MF, 15, Berlín.
- LEÓN ALONSO, P. (1995): *Esculturas de Itálica*, Sevilla.
- LEÓN ALONSO, P. (2001): *Retratos romanos de la Bética*, Sevilla.
- MANCINI, M. coord. (2001): *El coleccionismo de escultura clásica en España*, Madrid.
- MANNSPERGER, M. (1998): *Frisurenkunst und Kunstfrisur. Die Haarmode der römischen Kaiserinnen von Livia bis Sabina*, Bonn.
- MORA, G., TORTOSA, T. i GÓMEZ, Mª A. (2001): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Valencia. Murcia. Catálogo e índices*, Madrid.
- MORÁN, M. i CHECA, F. (1985): *El coleccionismo en España*, Madrid.
- NOGALES BASARRATE, T. (1997): *El retrato privado en Augusta Emerita*, Badajoz.
- OLCINA DOMÈNECH, M. (1991): "El descubrimiento del mosaico de Baco en Sagunto", *Historiografía de la arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XIX)*, J. Arce i R. Olmos eds., Madrid, pp. 49-55.
- POLASCHEK, K. (1972): "Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartracht der iulisch-claudischen Zeit", *Trierer Zeitschrift*, 35, Trier, pp. 141-197.
- POULSEN, F. (1933): *Sculptures antiques des musées de province espagnols*, København.
- POULSEN, V. (1962): *Les portraits romains, I. République et dynastie julienne. Glyptothèque Ny Carlsberg*, Copenhagen.
- RODÀ, I. (1988): "El retrato romano en el N. E. de la Tarraconense", N. Bonacasa e G. Rizza cur.: *Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano*, Roma, pp. 453-462.
- WESKI, E. (1987): *Das Antiquarium der Münchener Residenz. Katalog der Skulpturen*, München.
- WINKES, R. (1988): "Bilnistypen der Livia", N. Bonacasa e G. Rizza cur.: *Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano*, Roma, pp. 555-561.
- WINKES, R. (1995): *Livia, Octavia, Iulia. Portraits und Darstellungen*, Providence.